

(NEFORMALNO) SKRBTVENO DELO IN DRUŽBENE NEENAKOSTI**

Povzetek. Članek je rezultat dvoletne kvantitativne in kvalitativne raziskave ponudbe in povpraševanja po neformalnem plačanem skrbstvenem delu v Sloveniji na področjih varstva otrok, nege starejših in čiščenja. Poleg opisnih indikatorjev skrbstvenega, migracijskega in delovnega režima, ki tvorijo interpretativni okvir, članek tematizira intersekcionalnost spola, etničnosti in razreda, (ne)sorazmerja moči, in ali je tovrstno delo stvar (ne)svobodne izbire. Avtorica skozi primerjalno analizo različnih področij sive ekonomije skrbstvenega dela reflektira vpetost Slovenije v »globalne verige skrbi« in ugotavlja, da v Sloveniji na področjih varovanja otrok in nege starejših prevladujejo »lokalne verige skrbi«, medtem ko je področje čiščenja zaznamovano s sovpadanjem ženskega spola, »druge« etničnosti in revščine.

Ključni pojmi: skrbstveno delo, migracije, družbene neenakosti, intersekcionalnost, socialna politika, globalna veriga skrbi, spol.

Uvod: vrnitev neformalnega plačanega skrbstvenega dela

Po drugi svetovni vojni je v Evropi plačano skrbstveno delo v zasebnih domovih skoraj povsem izginilo, saj zaradi razvite države blaginje in demokratizacije družbe naj ne bi bilo več potrebno. Raziskave pa kažejo, da evropske družbe v zadnjih desetletjih doživljajo vrnitev plačane pomoči na domu, zlasti pri skrbi za otroke in starejše ter vzdrževanju gospodinjstva (Cancedda, 2001). »Skrbstveni deficit« (Lister in dr., 2007) naj bi bil intrinzična značilnost postindustrijskih družb (Daly in Rake, 2003) zaradi: staranja prebivalstva; profesionalizacije, fleksibilizacije in prekarizacije dela; sprememb v strukturi in dinamiki postmoderne družine; individualizaciji in nestabilnosti življenjskih potekov (Pascall, 2004); dominaciji etike dela nad etiko skrbi (Sevenhuijsen in Švab, 2003) ipd. Neoliberalne politike, ki so v zadnjih

* Doc. dr. Majda Hrženjak, višja znanstvena sodelavka na Mirovnem inštitutu - Inštitutu za sodobne družbene in politične študije.

** Izvirni znanstveni članek

desetletjih prispevale k omejevanju socialne države v obliki deregulacije, refamilizacije, individualizacije in privatizacije skrbstvenega dela (Williams, 2001), so dodatno ogrozile »skrbstveni kapital« (Anttonen in Sipilä, 2007) posameznikov in družin. Socialne politike vplivajo na materialno in ideološko oblikovanje kontekstualno specifične »konfiguracije skrbi« (Lyon in Gluckman, 2008) z regulacijo delitve skrbstvenega dela in odgovornosti med državo, družino, trgovcem ter civilno družbo. Pa vendarle je večina skrbstvenega dela opravljena v zasebnih domovih neformalno in neplačano, v zadnjih desetletjih tudi neformalno in plačano. Za slednje je značilno, da to pretežno feminizirano, neregulirano, podcenjeno, družbeno neugledno delo v zasebni sferi preostaja preživitvena strategija ženskam z najmanj možnostmi, z nizko izobrazbo ali z omejenim dostopom do državljskih pravic: migrantkam, starejšim revnim ženskam, brezposelnim ženskam, samskim materam in delavkam v slabo plačanih zaposlitvah (Hrženjak, 2007). To nakazuje, da je razpoložljivost skrbstvenega dela v evropskih družbah odvisna tudi od procesov notranjega in zunanega izključevanja, torej od neenakosti, revščine in migracij.

Tudi v Sloveniji doživljamo simptome skrbstvenega deficita, ki se kažejo v pomanjkanju prostih mest v vrtcih in domovih za starejše, premalo negovalnih bolnišničnih oddelkov, grozečih stavkah delavcev v javnem skrbstvenem sektorju zaradi slabih plač in pogojev dela, odlašanja potrditve Zakona o dolgotrajni oskrbi, nezadostnih kapacitetah javne oskrbe na domu, nerazvitih alternativnih javnih oblikah pomoči na domu ter zgolj deklarativni zavzetosti za področji aktivnega očetovstva ter usklajevanja dela in družine. Posledično se razraščata komercialni trg in siva ekonomija pomoči na domu, ki na individualiziran in neegalitaren način zapolnjujeta praznine javnih skrbstvenih politik.

V članku predstavljamo rezultate raziskave »Neformalno reproduktivno delo: trendi v Sloveniji in EU«¹, katere cilj je bil pridobiti empirične podatke in razviti teoretski okvir za razumevanje naraščanja neformalnega plačanega skrbstvenega dela v zasebnih domovih na področjih varstva otrok, nege starejših in čiščenja. V prvem delu kontekstualiziramo neformalno plačano skrbstveno delo z opisnimi indikatorji skrbstvenega, migracijskega in delovnega režima v Sloveniji, ki vzpostavljajo pojasnjevalni in primerjalni okvir. V drugem delu predstavljamo rezultate kvantitativne raziskave uporabe različnih oblik pomoči na domu na reprezentativnem vzorcu slovenskih gospodinjstev. V tretjem delu pa primerjalno analiziramo rezultate kvalitativne raziskave neformalnih plačanih skrbstvenih delavk, ločeno po treh področjih - varstvo otrok, nega starejših in čiščenje - pri čemer se osredotočamo zlasti na: zaznamovanost posameznega področja s specifično spolno,

¹ Raziskovalni projekt je potekal do l. 2010 na Mirovnem inštitutu, financira ga ARRS (št. J6-0958).

etnično in razredno strukturo; na (ne)sorazmerja moči, kot se vzpostavljajo na posameznem področju; in na to, v kolikšni meri je tovrstno delo stvar (ne)svobodne izbire.

Koncept »globalne verige skrbi« (Parreñas, 2001), ki reflektira vrnitev plačanega skrbstvenega dela v zasebne domove z vidika teorij globalizacije, migracij in spolov, se je uveljavil kot dominantni koncept kritične analize tega pojava. Razkriva značilnosti »transnacionalne politične ekonomije skrbi« (Williams, 2008), v kateri gre za eksploatacijo specifično feminiziranega skrbstvenega dela migrantk, ki prihajajo iz revnih držav v bogate, da bi z delom skrbi za otroke, starejše in domove evropskih zaposlenih žensk srednjega in višjega razreda omogočile svojim otrokom, ki so jih pustile v varstvu »drugih« žensk, boljše življenje. Namen diferencirane obravnave treh različnih področij tovrstnega dela, ki jo razvijamo v članku, je natančneje osvetliti, v kolikšni meri in na kakšen način je tudi Slovenija del »globalne verige skrbi«, hkrati pa artikulirati variabilnosti na tem področju, ki bi odpirale nove horizonte teoretske refleksije in političnega vrednotenja skrbstvenega dela.

Kontekstualizacija: skrbstveni, migracijski in delovni režim v Sloveniji

158

Neformalno plačano skrbstveno delo je, pravi Williams (2008: 7), mogoče pojasnjevati in primerjati med državami v presečišču in součinkovanju treh kontekstualno specifičnih režimov: skrbstvenega, migracijskega in delovnega.²

Skrbstveni režim

Če je mogoče v številnih evropskih družbah vrnitev neformalnega plačanega skrbstvenega dela pojasnjevati s ponovnim vključevanjem žensk na trg dela in posledično s preobrazbo družinskega modela od »moški hranitelj – ženska skrbnica« v model »dvokariernih družin« (Lister in dr., 2007), ki povzroči manko ženskega skrbstvenega dela v družini in povpraševanje

² Za analizo konteksta neformalnega plačanega skrbstvenega dela v Sloveniji smo poleg analize dokumentov, ki regulirajo področje skrbstvenega dela, in relevantnih raziskav v l. 2008 opravili več polstrukturiranih intervjujev: z vodji javnih zavodov za pomoč na domu (Maribor in Ljubljana), vodjo socialnega servisa, komercialnega zavoda za občasno otroško varstvo, prostovoljne iniciative za pomoč ljudem z demenco, direktorico komercialnega čistilnega servisa, društvom Sezam ter s po eno zaposleno osebo v vsaki od teh ustanov, kot tudi z zaposleno v domu starejših občanov, s prostovoljko za delo s starejšimi, z registrirano varuhinjo otrok na domu in s Trznim inšpektoratom RS. S tem smo zajeli javni, nevladni in komercialni sektor na področju skrbstvenega dela ter regulacijo nadzora nad sivo ekonomijo. Zanimali so nas predvsem pogoji in financiranje dela, trendi na področju, struktura zaposlenih in aktualni problemi. Intervjuji so potekali osebno, telefonsko ali pisno po elektronski pošti.

po javnih skrbstvenih storitvah, tega za Slovenijo ne moremo trditi. Ženske v Sloveniji se množično zaposlujejo, praviloma za polni delovni čas že od druge svetovne vojne. Dediščina socialističnega sistema je razvejana, kakovostna, subvencionirana in dostopna javna mreža otroških vrtcev, 3-mesečni materinski dopust in 9-mesečni starševski dopust, plačana v višini 100% osebnega dohodka, ki si ga starša lahko razdelita, možnost koriščenja polovičnega delovnega časa do tretjega leta otrokove starosti, davčne olajšave za otroke in univerzalni otroški dodatek. Medtem ko so se v nekaterih tranzicijskih državah po prehodu v kapitalizem lotili omejevanja socialnih pravic staršev (Pascall in Kwak, 2005), je Slovenija l. 2003 uvedla očetovski dopust z namenom spodbujanja enakopravnejše delitve skrbstvenega dela med spoloma.

Kljub temu skrbstveni deficit v otroškem varstvu obstaja. V l. 2008 je 787 javnih in 24 zasebnih vrtcev omogočilo varstvo 68% vseh otrok, vendar manj kot tretjini otrok v prvem starostnem obdobju (www.stat.si). Temu je po eni strani vzrok ideologija, da otrok v tako rosnih letih potrebuje neinstitucionalno oskrbo, ki je čim bolj podobna materinski, po drugi strani pa nenaklonjenost delodajalcev bolniškimi dopustom, ki so v tem starostnem obdobju, če je otrok v institucionalnem varstvu, lahko pogosti. Delovni čas javnih vrtcev, ki praviloma obratujejo od 6.30 do 17-ih, ne zadostuje potrebam staršev, ki delajo izven regularnega delovnega časa, kar je za servisiranje storitvene »24-urne družbe« (Cox, 2006) prej pravilo kot izjema. V l. 2009 Slovenija doživlja pomanjkanje prostih mest v vrtcih, kar je posledica neuskkljenih politik. Občine, ki so dolžne zagotavljati javne vrtnice, so bile nepripravljene na sicer predvidljivo demografsko povečano število rojstev, hkrati pa je vlada sprejela ukrep oprostitve plačila vrtca za drugega vpisanega otroka, kar je posledično vodilo v povečan vpis. Nekateri občine tako staršem mesečno subvencionirajo varstvo otroka v višini 100 evrov kot nadomestilo za storitev, ki je ne morejo zagotoviti. Zaradi odsotnosti zasebnih reguliranih storitev otroškega varstva se na tak način neposredno financira siva ekonomija otroškega varstva. L. 2007 je bila sprejeta uredba o možnosti registracije varuhinj in varuhov otrok na domu z namenom vplivanja na zmanjševanje sive ekonomije, vendar ta oblika varstva ni subvencionirana. Ker je tržna cena za starše previsoka, se še naprej odločajo za cenejše varstvo v polju sive ekonomije, medtem ko maloštevilni registrirani varuhi in varuhinje ostajajo brez dela. Raziskave so že pokazale, da ukrepi neposrednega financiranja skrbstvenih potreb uporabnikom brez reguliranega in subvencioniranega uvajanja alternativnih oblik skrbstvenih storitev, spodbujajo sivo ekonomijo (Ungerson in Yeandle, 2007).

Kljub razširjeni mešani ekonomiji varstvenih storitev za starejše, Slovenija tudi na tem področju zaradi močnih trendov staranja prebivalstva doživlja skrbstveni deficit. Ker je institucionalna oskrba starostnikov draga,

upokojenci, zlasti ženske, pa so skupina z visokim tveganjem revščine, mora razliko v plačilu oskrbe sofinancirati ožja družina. Če tega ne zmore, razliko doplačuje občina, ki pa s tem dobi pravico do deleža nepremičnine v lasti starostnika. Zato se družine pogosto odločijo starostnika oskrbovati doma. Zakon o socialnem varstvu sicer določa upravičenost do subvencionirane in javno organizirane pomoči na domu za oskrbo starejšega družinskega člana, vendar javni sistem pomoči na domu ni dovolj obsežen, da bi zadoštil potrebam³. Zato je večina starostnikov, ki potrebujejo oskrbo, odvisna od neformalne socialne mreže, predvsem od družine. Slednje spodbuja tudi dikcija javnih politik, ki izpostavlja večjo vlogo družine pri oskrbi starejših, kar kaže na relokacijo skrbi za starejše in nege potrebne v zasebno sfero ter spodbujanje razvoja komercialnih storitev (predlog Zakona o dolgotrajni oskrbi in zavarovanju za dolgotrajno oskrbo, 2007). Komercialni socialni servisi in samostojni podjetniki – socialni oskrbovalci, katerih število v zadnjih letih narašča, so praviloma samoplačniški, zato je njihova cena visoka in dosega 13 evrov na uro. Delavke na črnem trgu svoje delo opravljajo za od 4 do 10 evrov na uro. Dostopnost oskrbe starejših na domu je torej razredno diferencirana – tržne storitve ali večji obseg pomoči, npr. *live-in*, ki jo nudi delavka na črnem trgu, si lahko privoščijo ekonomsko močnejši sloji, javni servis za oskrbo na domu pa je dostopen ekonomsko šibkejšim slojem. Dodatek za pomoč in postrežbo, katerega lahko pridobijo starostniki, ki ne morejo samostojno opravljati osnovnih življenjskih potreb, je pogosto vir financiranja sive ekonomije, saj uporabnik tam za isto ceno dobi večji obseg oskrbe kot pri komercialnih podjetij in v javnem sistemu pomoči na domu.

Migracijski režim

Po uradnih statistikah je med dvema milijonoma prebivalcev Slovenije 3,4% migrantov in migrantk. Večina jih je iz t. i. »tretjih držav«, med njimi kar 90% iz držav nekdanje Jugoslavije, največ iz Bosne in Hercegovine. Spolna distribucija pokaže, da je feminizacija migracij v Sloveniji nizka – v l. 2008 je bilo med migranti samo 7% žensk. V večini primerov njihova dovoljenja za bivanje ne temeljijo na delovnih dovoljenjih, pač pa na dovoljenjih za združevanja družine (Pajnik in dr., 2009).

Delo priseljenih čistilk, varušek in negovalk v zasebnih domovih je v uradnih statistikah nevidno, velja pa splošno prepričanje, da je področje etnicizirano, da ga opravljajo predvsem migrantke iz držav nekdanje Jugoslavije (Šadl, 2007). To je mogoče pojasniti z zgodovinskimi razlogi. Pred razpadom

³ V povprečju je bila v prvi polovici leta 2007 ena oseba zaposlena za neposredno socialno oskrbo pri enem uporabniku 16,3-krat na mesec in je pri enkratnem obisku delala povprečno 66,4 minute efektivnega časa (Smolej in dr., 2008).

Jugoslavije, v 80-ih letih prejšnjega stoletja, so na tem območju potekale intenzivne ekonomske migracije. Mlada dekleta so iz manj prosperitetnih delov Jugoslavije po zaključeni osnovni šoli prišla v Slovenijo iskat boljše ekonomske in delovne pogoje, pogosto so bila rekrutirana preko lokalnih zavodov za zaposlovanje v zaposlitve čistilk, negovalk in strežnic. Slovenija je bila že v 80-ih letih prejšnjega stoletja pri rekrutaciji skrbstvenih delavk v nižje kvalificirane javne skrbstvene storitve odvisna od notranjih ekonomskih migracij. Ob razpadu Jugoslavije l. 1991 je bilo v Sloveniji približno 10% prebivalcev iz nekdanje Jugoslavije, ki so večinoma pridobili slovensko državljanstvo. Zaradi nacionalizma, ki je bil vedno prisoten med jugoslovanskimi narodi, so bili ti državljani in državljanke pred, še bolj pa po razpadu Jugoslavije, pojmovani kot »priseljenci« in »južnjaki«. Prestrukturiranje nacionalnih držav na Balkanu je bilo v 90-ih letih povezano z dolgotrajnimi vojnami in zlasti iz Bosne in Hercegovine, Srbije ter Hrvaške se je v Slovenijo zateklo veliko družin, vojnih beguncev in prosilcev za azil z nejasno prihodnostjo. Zaradi prestrukturiranja ekonomije in posledične brezposelnosti v Sloveniji, še bolj pa zaradi restriktivne azilne politike, ki je beguncem omejevala legalno delo, so bile begunske družine za svoje preživetje skozi daljše časovno obdobje prisiljene v delo na črno. Tretji motiv za priseljevanje v Slovenijo pa se je pojavil ob koncu vojne, ko so se države nekdanje Jugoslavije, zlasti Bosna in Hercegovina, znašle v povojnem ekonomskem in političnem razsulu. Številna mlada dekleta iz Bosne sedaj čistijo v slovenskih domovih in družinam pošiljajo denar za preživetje. Pri tem pa so »nove« migrantke v bistveno drugačnem položaju, kot so bile »notranje« migrantke iz 80-ih let, čeprav prihajajo iz istih območij. Migrantke iz 80-ih let imajo slovensko državljanstvo, v tem obdobju so si ustvarile družino in dom, medtem ko so »nove« migrantke, ki sedaj prihajajo iz t.i. »tretjih držav«, podvržene omejenemu dostopu do trga dela, stanovanja in družinskega življenja.

Delovni režim

Možnosti regulacije oz. legalizacije skrbstvenega dela na domu v Sloveniji obstajajo v obliki samozaposlitev, osebne dopolnilnega dela, registracije socialnih servisov, pridobivanja koncesij za oskrbo starejših in varovanje otrok, registracije varuhov/varuhinj otrok na domu in pridobitve poklicne kvalifikacije socialni oskrbovalec/oskrbovalka, ki poteka preko javnih del, v katerih Zavod RS za zaposlovanje sofinancira zaposlitev posameznih skupin težko zaposljivih oseb. Opazen je trend komercializacije področja, saj večina alternativnih oblik ni subvencioniranih. Intervjuji so pokazali, da komercializacija pomeni omejen dostop do tržnih skrbstvenih storitev ekonomsko šibkejšim slojem, hkrati pa vodi v izjemno intenzifikacijo, fleksibilizacijo in prekarizacijo delovnih pogojev za delavke in delavce, ki so (samo)zaposleni

v komercialnem skrbstvenem sektorju. Analizo, koliko in na kakšen način obstoječe možnosti legalizacije vplivajo na obseg sive ekonomije, na kakovost delovnih pogojev in na družbeno enakost pri dostopu do skrbstvenih storitev, je v Sloveniji še potrebno narediti.

Če povzamemo, v Sloveniji je skrb za otroke, starejše in družine bolj socializirana in dostopna kot v državah liberalnega sistema blaginje, bolje je poskrbljeno za enakost spolov pri delitvi skrbstvenega dela in enake možnosti žensk na trgu dela kot v državah s konservativnim sistemom blaginje, vendar ne doseže obsega in stopnje univerzalnosti, s katero se ponajša socialdemokratski režimi (Esping-Andersen, 1990). Država oz. občine so odgovorne zagotavljati javne skrbstvene kapacitete varstva otrok, nege starejših in pomoči na domu, ker pa so potrebe večje od razpoložljivega obsega javnih storitev, država spodbuja mešano ekonomijo in razvoj tržnih skrbstvenih storitev, hkrati pa poudarja vlogo družine. Ukrepi za zmanjševanje sive ekonomije se poleg kriminalizacije dejavnosti omejujejo na možnosti samozaposlovanja in podjetništva, torej na komercializacijo. Notranje ekonomske migracije so v 80-ih letih prejšnjega stoletja Sloveniji priskrbele številne skrbstvene delavke in delavce, zato so nižje kvalificirana fizična dela v zasebnem in javnem skrbstvenem sektorju kot tudi v sivi ekonomiji v precejšnji meri etnicizirana. Obseg feminizacije migracij v Sloveniji ni primerljiv z zahodno- in južnoevropskimi državami, je bistveno manjši. V Slovenijo prihajajo večinoma migrantke iz držav nekdanje Jugoslavije, torej iz t.i. tretjih držav, ki imajo omejen dostop do državljanских pravic in legalne zaposlitve, kar jih sili v delo v deficitarnih področjih, pogosto v polju sive ekonomije.

Obseg in struktura pomoči na domu v Sloveniji

Empirična raziskava⁴ kaže, da je kljub temu, da kar 65 % anketiranih gospodinjstev ni naklonjenih zadovoljevanju skrbstvenih potreb s plačano pomočjo na domu, pač pa bi za to raje poskrbeli v okviru družine, v letu 2009 uporabljalo te storitve 5 % gospodinjstev, od tega 81 % za čiščenje, 10 % za varstvo otrok in 23 % za oskrbo ostarelih.⁵ Ker se večina tega dela odvija v polju sive ekonomije in je sankcionirano tako za delavke kot za uporabnike, je mogoče predvideti, da je pojav še bolj razširjen, vendar ga kriminalizacija potiska v nevidnost. Komercialne storitve uporablja 7 % gospodinjstev, saj je

⁴ Center za javnomnenjske raziskave na FDV-ju je marca 2009 izvedel telefonsko anketo na statistično reprezentativnem vzorcu 2677 gospodinjstev. V anketi smo poleg demografskih vprašanj in odnosa gospodinjstev do plačane pomoči na domu spraševali, ali gospodinjstva uporabljajo tujstno pomoč, katero obliko, za katero storitev, v kolikšnem obsegu, zakaj, koliko plačujejo, kakšna je etnična, starostna in zaposlitvena struktura zaposlenih, kako so našli delavko in kakšen je odnos med njimi.

⁵ Ker se nekatere storitve medsebojno kombinirajo (npr. nega ostarelih ter čiščenje), seštevok odstotnih deležev presega 100 %.

tržna cena večini nedostopna. 21 % storitev zagotavlja javni sistem pomoči na domu, do katerega so upravičene samo starejše osebe, kar 72 % teh storitev pa se odvija v polju sive ekonomije, katere delež v zagotavljanju potreb pomoči na domu tako bistveno presega delež javnih in komercialnih storitev. V 98,3 % tistih gospodinjstev, ki si pomoč na domu priskrbijo v polju sive ekonomije, delo opravlja ženska, ki je, kot zagotavljajo v 81,4 % gospodinjstvih, slovenskega etničnega izvora. V 16,3 % gospodinjstvih pomaga oseba iz nekdanje Jugoslavije in medtem ko nobeno gospodinjstvo ni odgovorilo, da zaposluje osebo iz drugih držav, jih 2,3 % ne ve, katerega etničnega izvora je njihova čistilka, varuška ali negovalka. V 44,2 % gospodinjstev pomoč na domu opravlja upokojenka, v kar 24,4 % gospodinjstev to delo poleg redne službe opravlja zaposlena oseba, v 17,4 % gospodinjstev pa plačilo za skrbstveno delo predstavlja eksistenčna sredstva brezposelni osebi. Gre torej za družbene skupine, ki so strukturno izpostavljene visokemu tveganju revščine: upokojenke, delavke v nizkokvalificiranih poklicih in brezposelne ženske. Ti podatki, skupaj s podatki, da frekventnost uporabe storitev pomoči na domu narašča z dohodki in izobrazbo, kažejo, da je siva ekonomija skrbstvenega dela izrazito pojav razredne neenakosti. Glavni motiv za najem pomoči na domu je v polovici gospodinjstev bolezen v družini, v 37,8 % prezaposlenost in že na tretjem mestu (11,8 %) sledijo ekonomski in statusni razlogi, torej dejstvo, da so gospodinjstva dovolj premožna, da si pomoč na domu lahko privoščijo. Dejavniki povečevanja sive ekonomije skrbstvenega dela se tako kažejo kot pomanjkanje alternativnih oblik skrbi za starejše in nege potrebne, pomanjkanje mehanizmov usklajevanja poklicnega in družinskega življenja ter ekonomska razslojenost, ki pri premožnih spodbuja povpraševanje, revne pa sili v ponudbo. V 2,5 % vprašanih gospodinjstev delavka živi v gospodinjstvu, kjer dela, in je odgovorna za oskrbo 24 ur na dan. To kaže, da je tudi v Sloveniji prisotna oblika neformalnega plačanega skrbstvenega dela, ki napeljuje na misel o novodobnem služabništvu.

Neformalne plačane varuške, negovalke in čistilke

S kvalitativno raziskavo⁶ neformalnih plačanih skrbstvenih delavk in delavcev, katero smo diferencirali po področjih skrbstvenega dela, ki se

⁶ *Terenski del raziskave je potekal od januarja do aprila 2009. Opravili smo 29 polstrukturiranih intervjujev: 10 s čistilkami, 11 z varuhi/varuškami otrok in 8 z negovalci/negovalkami starejših oseb. Intervjuje smo posneli in transkribirali. Raziskovalke so pisale terenske zapiske. Respondente/respondentke smo iskali po metodah snežne kepe in sledenja povezav. Poleg demografskih podatkov smo spraševali po prejšnjih delovnih izkušnjah in motivih za delo, pozitivnih in negativnih izkušnjah, poteku delovnega dne, odnosih s člani gospodinjstva, njihovem mnenju, zakaj jih gospodinjstva zaposlujejo, možnostih preživljanja s tem delom, potencialni povezanosti z drugimi delavkami, socialni varnosti ter načrtih za prihodnost.*

pojavlja v polju sive ekonomije (otroško varstvo, nega starejših, čiščenje), smo pridobili podrobnejši vpogled v podobnosti in razlike med področji.

Skrb za otroke

Medtem ko v Angliji in Španiji ugotavljajo, da postaja vloga migrantk iz Vzhodne Evrope in t. i. tretjih držav v zasebnem varstvu otrok vse večja, kar je podprto z državnimi subvencijami staršem, katere so namenjene temu, da si sami poiščejo ustrezno varstvo na trgu, ki ga vse bolj potrebujejo zaradi naraščajoče zaposlenosti žensk in pomanjkanja javnih kapacitet (Williams, 2008) – v Sloveniji temu za enkrat ni tako. Migrantke se na tem področju praviloma ne pojavljajo, kar lahko kaže tudi na nezaupanje slovenskih družin do »tujk«. Delo opravljajo študentke in upokojenke, torej mlade in starejše ženske slovenskega etničnega izvora s praviloma srednjo ali višjo izobrazbo, ki na trgu dela bodisi še niso ali pa niso več aktivne. Področje ni popolnoma feminizirano, saj se v delo v omejenem obsegu vključujejo tudi študentje in partnerji upokojenk. Vendar so fanjtje varuhi v manjšini in težje dobijo delo, saj družine sledijo spolnim stereotipom o skrbstvenem delu in raje najamejo dekcle. Varuhi čuvajo večinoma fante, in če družine od varuš občasno vendarle pričakujejo gospodinjenje, tega od varuhov praviloma ne pričakujejo. Praviloma gre za občasno popoldansko in večerno ali redno, 8–10 urno dnevno varstvo na domu družine ali varuške, torej so oblike dela *live-in*, da bi varuška stanovala pri družini, pri kateri dela, izjemno redke. Ker varuške/varuhi v večini primerov niso eksistenčno odvisni od tega dela, saj študentke večinoma preživljajo starši, upokojenke pa dobivajo pokojnino (čeprav v posameznih primerih zelo skromno), je rekrutacija v tovrstno dejavnost ali njena opustitev večinoma stvar svobodne odločitve. To vpliva tudi na sorazmerje odnosov moči, ki se vzpostavijo med varuško in člani družine. Neformalne plačane varuške/varuhi so sicer prilagodljivi glede delovnega časa, manj pa glede vsebine dela, saj dodatno gospodinjstvo delo praviloma zavrnejo. Društvo Sezam, ki deluje kot platforma srečevanja potreb družin po varstvu in študentov po občasnem delu, je namreč na tem področju vzpostavilo standarde doslednega ločevanja varstva otrok od gospodinjstvenega dela. Nesorazmerje moči in izkoriščanje se pojavljata predvsem v obliki nenapovedanega podaljševanja delovnega časa, odlaganja plačila in v prikriti obliki navidezne familiarnosti, ki napeljuje v brezplačne usluge.

Odsotnost »globalne verige skrbi« na področju varstva otrok je mogoče v Sloveniji pojasniti s kakovostno, dostopno in subvencionirano javno mrežo otroških vrtcev, z organizacijo obrokov in prostočasnih aktivnosti v šolah, z velikim številom mlajših upokojenk, ki so tradicionalno (že njihove matere so opravljale delo varstva otrok na domu) pripravljene opravljati to storitev, z medgeneracijsko solidarnostjo v družinah in z delovanjem

nevladnih organizacij, ki povezujejo potrebe družin po občasnem varstvu otrok s potrebami študentov po občasnem delu. Neformalne oblike rednega ali občasnega varstva uporabljajo zlasti ekonomsko in socialno močnejši sloji, kot je povedalo več respondentk: »Večinoma so to izobraženci,« kar po eni strani kaže na ekonomsko omejenost dostopnosti tovrstnih storitev, po drug strani pa na zahtevno usklajevanje poklicnega in družinskega življenja v profesionalnih zaposlitvah. Nevidno pa ostaja, kako za občasno varstvo otrok poskrbijo družine, ki nimajo podpore sorodniških socialnih mrež in dovolj sredstev za plačilo dodatnegavarstva.

Skrb za starejše

Na področju skrbi za starejše sta bolj kot pri varstvu otrok izpostavljena dejavnika revščine in etničnosti. Delo opravljajo predvsem starejše ženske, upokojenke ali zaposlene, s poklicno šolo, večina je samskih, ločenih ali vdov. To ni naključje, saj so starejše samske ženske, zlasti upokojenke in nižje kvalificirane delavke, še posebej če so samske matere, socialna skupina z visokim tveganjem revščine. Poleg žensk slovenskega etničnega izvora je med njimi tudi veliko priseljenk iz nekdanje Jugoslavije, ki so se v 80-ih letih prejšnjega stoletja v Sloveniji zaposlovale kot strežnice, čistilke in negovalke v bolnicah ter domovih za starejše občane. Danes se to odraža v etniciziranosti skrbi za starejše tako v javnem sektorju, kot tudi na področju sive ekonomije, saj neformalno plačano oskrbo starejših opravljajo predvsem ženske, ki so že bile ali pa so še zaposlene v domovih za starejše občane in s tem delom nadaljujejo tudi v prostem času. Za razliko od otroškega varstva je pri negi starejših, zlasti pri dementnih, nepokretnih in nege potrebnih osebah, veliko povpraševanje po *live-in* oblikah dela, torej po tem, da bi negovalka v gospodinjstvu oskrbovanca/oskrbovanke tudi živela. Respondentke so poudarile, da si tovrstno storitev lahko privoščijo samo premožni. A kljub temu je alternativa, to je namestitev v dom starejših občanov, če je sploh dostopna, še dražja, storitev pa manj prilagojena individualnim potrebam. Oskrba starejših predstavlja pereč problem za družine, kar vpliva na stopnjo sorazmerja moči v odnosih med negovalko in člani gospodinjstva. Večja ko je odvisnost družine od negovalke, večjo avtonomijo ima delavka. Kot je povedala *live-in* respondentka.

Če hiša ni prevelika, sama čistim prostore, ki so v uporabi. Velike hiše z velikimi stopnišči in več nadstropji z veliko sobami pa je preveč, tega ne čistim, in to tudi povem. [...] Včasih te hočejo ponižati v pomočnico, čistilko. Ena gospa me je hotela poniževati, pa sem jo potem prepričala, da nisem čistilka, ampak negovalka. In da rabi mene ona, ne jaz nje.

Na opolnomočenje te *live-in* respondentke vpliva tudi dejstvo, da ima slovensko državljanstvo, redne dohodke v obliki pokojnine in lastno hišo, kamor se vrača v treh prostih dneh, ki jih ima na mesec. To so pomembne distinkcije med »lokalnimi« in »globalnimi *live-in*« delavkami, o katerih poročajo evropske raziskave (Anderson, 2000).

Med člani/cami gospodinjstva in delavko pa se kljub temu, da je delavka slovenskega etničnega izvora, vzpostavljajo odnosi »drugosti«. Respondentka je omenila vzvišenost strank iz Ljubljane: *»Ljubljančanke se nasploh vedejo, kot da so nekaj več. Kot da smo mi drugi iz Sibirije! Mi v Ljubljani in vi tam gor!«* To nakazuje, da ni potrebno, da je delavka migrantka ali obarvana, da jo stranka označi kot »drugo«, pač pa odnos »drugosti«, ki je tako značilen za to področje dela, lahko izhaja tudi iz razredne, regionalne ali katere druge družbene pripadnosti. Odnosi »drugosti« in, na drugem polu, odnosi kvazi familiarnosti so v povezavi z družbeno neenakostjo. »Drugost« družbeno distanco med člani/cami gospodinjstva in delavko, ki je pripuščena v intimno sfero skrbi, poudarja, kar omogoča eksploatacijo. Kvazi familiarnost, ki tudi omogoča izkoriščanje, pa je strategija, ki poskuša družbeno distanco »udomačiti«, da bi s tem ublažila nelagodje obeh strani, ki se poraja tako zaradi družbene neenakosti kot zaradi intimnosti.

Emocionalno delo pri skrbi za starejše se bistveno razlikuje od emocionalnega dela varušek, ki so poročale, da jih delo z otroki »napolni z energijo«. Respondentka, ki neguje starejše, je povedala.

Verjeli ali ne, jaz ko pridem domov, oni vzamejo mojo moč, mojo energijo porabijo. [...] Jaz hočem, da ta človek vidi, da pridem k njemu zato, da mu pomagam, da ga dvignem gor, ne da ga tlačim dol.

Negovalke se vsakodnevno soočajo s človeško nemočjo, nebogljenostjo, izgubo dostojanstva in nenazadnje z minljivostjo, ki spremlja staranje, odvisnost in umiranje. Zaradi individualizacije tega dela, ki je zaprto v zasebno sfero in atomizirano, saj delavke med seboj niso povezane in nimajo lastne organizacije, teh občutkov ne morejo amortizirati.

Delo oskrbe starejših v polju sive ekonomije ni povsem feminizirano, vendar so, tako kot pri otroškem varstvu, moški v manjšini in po njihovih storitvah je manjše povpraševanje. Moški so večinoma medicinski tehniki, ki opravljajo intimno nego pri nepokretnih osebah. Predvsem moški respondenti so izrazili občutek neznosne odgovornosti in vezanosti, ki jo občutijo pri svojem neformalnem delu, saj je oseba, ki ji nudijo oskrbo, popolnoma odvisna od njih. Respondent je povedal: *»Ja, maš recimo stranko, ko si vezan, al je to sobota, al nedelja, al je praznik. In ti ne moreš nikamor it, moraš najt zamenjavo. [...] Al ti znaš človeka pustit zjutri lačnega pa v postelji?«* Drugi respondent pa pravi.

Sem šel zvečer domov in zaspal za dve uri, potem pa so me klicali ob dveh ponoči, da je očetu slabo ali pa da je padel. [...] Prej sem delal od 7-ih zjutraj, za vikende, pa do polnoči, do enih zjutraj.

Individualizirano delo na področju oskrbe starejših, tudi v formalizirani obliki samozaposlitve, nalaga negovalki/negovalcu veliko breme odgovornosti, razpoložljivosti in intenzivnosti dela ter vodi v začaran krog nenehnega dela, ki ga popolna odvisnost strank od oskrbovalca še intenzivira.

Izpostaviti velja, da stranke in negovalke poleg ustnega izročila povezujejo tudi javne službe: od domov za starejše občane, do centrov za socialno delo, patronažnih služb ter javnih servisov za pomoč na domu, ki vseh potreb ne morejo zadovoljiti, zato starostnika napotijo na konkretno osebo, ki deluje v polju sive ekonomije. Kljub preganjanju sive ekonomije gre torej za tiho toleriranje tovrstnega dela s strani države, ki je delno rezultat nemoči pri zagotavljanju javnih kapacitet pomoči na domu, delno pa gre za vzdrževanje *statusa quo*, saj je tovrstna oskrba starostnikov za državo cenejša kot financiranje in vzpostavljanje alternativnih, dostopnih, kakovostnih in reguliranih oblik pomoči na domu.

Skrb za gospodinjstvo

Če za varstvo otrok in oskrbo starejših ni značilna popolna feminiziranost dela, prevlada migrantk, nesorazmerje moči in prisilna rekrutacija, pa je na področju čiščenja drugače. Večina žensk, ki čistijo v zasebnih domovih slovenskih družin, so migrantke iz nekdanjih držav Jugoslavije, zlasti iz Bosne in Hercegovine. To delo opravljajo izključno ženske, prevladujejo tiste srednjih let in starejše, razvezane in samske, z nedokončano ali zaključeno OŠ, manj jih je s poklicno izobrazbo. Nekaj respondentk je povedalo, da v njihovi družini to delo opravlja že tretja generacija: medtem ko so one pomagale svojim materam, zdaj njim pomagajo hčerke. Med njimi je veliko brezposelnih oseb, invalidskih upokojenk ter zaposlenih v fizično napornih in slabo plačanih zaposlitvah, kot so čiščenje, strežba, nega, proizvodno delo, tudi trgovina. Čiščenje kot najbolj neregulirano, neugledno in fizično intenzivno delo je torej tisto področje neformalnega plačanega skrbstvenega dela, ki ga v celoti zaznamuje sovpadanje »druge« etničnosti, ženskega spola in ekonomske revščine, ki se v veliki meri prenaša medgeneracijsko. Fizično in slabo plačano delo čiščenja, nege in strežbe v javnem in komercialnem sektorju v Sloveniji je bilo že od 80-ih let dalje etnično strukturirano z rekrutacijo nižjekvalificiranih notranjih migrantk, hkrati pa so tovrstne zaposlitve tako podcenjene, da ustvarjajo zaposlene revne.

Če sta varstvo otrok in oskrba starejših do neke mere precipirana kot pomembno, potrebno in kvalificirano delo, pa je čiščenje družbeno

konstruirano kot neugledno delo, ki ga gospodinjstva najemajo bolj kot zaradi potrebe zaradi udobja, življenjskega stila in kot statusni simbol, kar je ena od delavk poimenovala »*statusne stranke*«. Taka pozicioniranost čiščenja in eksistenčna odvisnost delavk od neformalnega zaslužka se odraža tudi v nesorazmerju moči med delavko in člani/cami gospodinjstva, ki se kaže v poniževanjih⁷, nacionalizmi⁸, nizkem plačilu⁹ in prevelikem obsegu dela¹⁰. Če varuške in negovalke ne pripadajo nujno ekonomsko šibkim družbenim razredom, pa je razredna struktura področja čiščenja nedvoumna – stranke pripadajo premožnim, delavke pa revnim slojem in delajo za preživetje. Medtem ko imajo neformalne varuške in negovalke, čeprav delajo v zasebnih domovih, vseeno nekakšno institucionalno zaledje v obliki javnih služb, nevladnih organizacij, profesionalnih standardov ipd., kar jim omogoča opolnomočenje, so čistilke povsem prepuščene same sebi. Njihovo opolnomočenje pa še slabijo komercialni čistilni servisi, ki so edina regulirana alternativa črnemu trgu, ki pa stisko žensk, zlasti migrantk, velikokrat izkoriščajo, tako da jih zaposlujejo nelegalno, ne plačujejo jim socialnih prispevkov, migrantkam ne uredijo delovnih viz, ne plačujejo njihovega opravljenega dela ipd.

Če varuške in negovalke večinoma ne delajo za preživetje, so čistilke od neformalnega plačanega čiščenja eksistenčno odvisne. Nekatere ženske iz fizično intenzivnih in slabo plačanih zaposlitev so se zgodaj invalidsko upokojile, ker so ob težkem fizičnem delu, dolgih delovnikih in sočasni skrbi za lastno družino zbolele in tovrstnega dela niso mogle več opravljati. Te imajo zelo nizke pokojnine. Kot pravi respondentka: »*Imam zelo majhno pokojnino od katere nisem mogla živeti. Danes imam pokojnine 350 evrov.*« Ženske, ki so še zaposlene kot čistilke, strežnice in proizvodne delavke, pravijo, da premalo zaslužijo, kar ob dejstvu, da gre večinoma za samske ženske, ki morajo sebe in svoje že odrasle, vendar še ne samostojne otroke preživljati same, ni presenetljivo. Nekaterim dolgotrajno brezposelnim ženskam se vztrajanje na črnem trgu čiščenja zdi boljša alternativa redni zaposlitvi. Kot pravi respondentka: »*Delala sem v S., v menzi v kuhinji, pa bi dobila 400 evrov za 10 ur na dan, pa bi bila čisto uničena, zato sem prenehala, saj moram biti tudi kaj z otroki.*« Področja nizkokvalificiranih storitvenih del, ki so fizično naporna in slabo plačana, tako strukturno ustvarjajo ponudbo

⁷ »Pripravila mi je krpico in mi rekla naj grem na kolena. Pa sem ji rekla, da so pametni ljudje izumili pripomočke, ki olajšajo čiščenje, če ne grem sebi na kolena, tudi njej ne bom šla.«

⁸ »Moram reči, da so Slovenci zelo zaprti, ne marajo nas Bosancev, takoj ko zvejo, da si iz Bosne, te nočejo.«

⁹ »Imam tudi izkušnjo, ko je gospa vedno zelo težko dala denar od sebe, jaz pa sem ji pospravila in uredila celo hišo!«

¹⁰ »Ona me je rabila za 3 ure, imela je pa ogromno stanovanje, ki se ga nikakor ne more pospraviti niti v 4 urah. Poleg tega, da sem ji morala še zlikati cel kup perila in vse to je želela, da opravi v treh urah.«

neformalnega čiščenja zasebnih domov premožnih družin. Nekdanja prodajalka, ki je delala deljen delovni čas, pravi: »Začela sem čistiti zaradi tega, ker mi je služba predstavljala breme, ker nisem mogla biti z otrokom.« Če se morajo transnacionalne migrantke, ki pridejo v zasebne domove bogatih držav zaradi skrbstvenega dela povsem odpovedati preživljanju časa s svojimi otroki, pa lokalnim delavkam to delo pogosto omogoča, da sploh lahko kaj časa preživijo s svojimi otroki.

Medtem ko večina žensk iz omenjenih skupin pripada prvi ali drugi generaciji notranjih migrantk iz 80-ih let, pa se na področju čiščenja pojavljajo tudi mlada dekleta, »nove« migrantke, zlasti iz Bosne in Hercegovine, kar Slovenijo umešča na zemljevid »globalne verige skrbi«. Vzorčen primer je zgodba 26-letne respondentke, ki je prišla iz Bosne v Slovenijo l. 2006 in je z delovnim dovoljenjem, ki ji ga je uredil delodajalec, v popoldanskem času zaposlena v čistilnem servisu, dopoldne pa »na črno« čisti v slovenskih privatnih domovih, da bi preživela sebe in svojim ostarelim staršem v Bosni pošiljala denar za draga zdravila.

Sklep

Struktura skrbstvene sive ekonomije v Sloveniji kaže, da za razliko od številnih evropskih držav pri varstvu otrok in v precejšnjem obsegu pri oskrbi starejših v Sloveniji prevladujejo »lokalne verige skrbi«. Pokaže tudi nekatere značilnosti, po katerih se »lokalne verige skrbi« razlikujejo od »globalnih verig skrbi«. Te so: precejšnja vključenost domačink in manjša prisotnost migrantk, prevladujoč *live-out* način dela, delo se izvaja za dodaten zaslužek in ne za osnovno preživetje, občasna narava dela, vključevanje moških v skrbstveno delo, precejšnja stopnja opolnomočenja delavk, zaledje ter pomoč javnih služb pri rekrutaciji ipd. Gre za strategijo dopolnjevanja premajhnega dohodka, ki izhaja bodisi iz študentskega statusa, statusa brezposelnosti, invalidnosti, enostarševske družine, prenizke pokojnine ali plače. Slednje, tako prenizke pokojnine kot plače, v precejšnji meri izhaja ravno iz skrbstvenih poklicev: čistilke, negovalke, strežnice. »Globalna veriga skrbi« seže v slovenske zasebne domove predvsem na področju čiščenja, kjer »novim« migrantkam in njihovim družinam, zlasti iz Bosne in Hercegovine, ki zaradi zgodovinskih in političnih vezi med državama prihajajo v Slovenijo v upanju na večje možnosti dela in zaslužka, ki jih je večletna vojna na območju nekdanje Jugoslavije omejila, skrbstveno delo v slovenskih gospodinjstvih predstavlja preživitveno strategijo.

Intervjuji z neformalnimi plačanimi varuškami, negovalkami in čistilkami, ki na marginah družbe, obrobju ekonomije in mejah legalnosti opravljajo reproduktivno delo v slovenskih družinah, ki ga te same ne zmorejo opraviti, javni, komercialni in nevladni sektor pa jim ne nudi zadostne podpore,

pokažejo, da obstajajo pomembne razlike med tremi različnimi področji neformalnega plačanega skrbstvenega dela v točki intersekcije spola, etničnosti in razreda. Varstvo otrok je etnicizirano tako, da v njem prevladujejo varuške slovenskega etničnega izvora, in da migrantke v to cenjeno področje neformalnega skrbstvenega dela niso pripuščene. Oskrba starejših je precej etnicizirana z notranjimi migrantkami iz časov nekdanje Jugoslavije, »nove« migrantke pa na tem področju, ki velja za odgovorno in zahteva usposobljenost, ne dobijo dela. V najbolj neuglednem, fizično intenzivnem, najmanj kvalificiranem in reguliranem področju čiščenja pa je sovpadanje ženskega spola, »druge etničnosti« in ekonomske revščine prevladujoče tudi v Sloveniji.

Če koncept »globalne verige skrbi« izpostavi globalno politično in ekonomsko strukturo, ki določa segregiranost neformalnega plačanega skrbstvenega dela po dimenzijah etničnosti/rase, spolu in državljanstvu, pa »lokalne verige skrbi« naredijo vidno povezavo med skrbstvenim delom in lokalnimi neenakostmi po spolu in razredu. Nekatere družbene skupine (npr. študentje in upokojenke) se sicer ne odločajo za tovrstno delo zaradi revščine, pač pa jim skrbstveno delo predstavlja dodaten zaslužek ob tem, da daje njihovem življenju posebno kakovost. Situacija je povsem drugačna za brezposelne, revne zaposlene, samske matere, upokojenke, ki živijo v revščini, in migrantke. Njim neformalno skrbstveno delo (predvsem pomoč starejšim in čiščenje) pomeni preživitveno strategijo, spopadanje z revščino in eksistenčni zaslužek. Zaskrbljujoče je, da mnoge ženske, ki prejemajo prenizko pokojnino in prenizko plačo, prihajajo ravno iz javnega skrbstvenega sektorja, kjer delajo ali so delale kot čistilke, negovalke in strežnice. Tako se tudi formalni komercialni in javni skrbstveni sektor kaže kot področje eksploatacije feminiziranega in etniciziranega skrbstvenega dela, kar je legitimizirano s socialnimi politikami in kolektivnimi pogodbami. To pa odpira vprašanje o tesni povezanosti med skrbstvenim delom, tako formalnim kot neformalnim, in po spolu in etničnosti, strukturirani ekonomski šibkosti in socialni izključenosti.

LITERATURA

- Anttonen, Anneli, Sipilä, Jorma (2007): Care Capital, Stress and Satisfaction. V Crompton, Rosemary, Lewis, Suzan, Lyonette, Clare (ur.), *Women, Men, Work and Family in Europe*, 152–171. New York: Palgrave Macmillan.
- Anderson, Bridget (2000): *Doing the Dirty Work? The Global Politics of Domestic Labour*. London: Zed Books.
- Cancedda, Alessandra (2001): *Employment in Household Services*. Dublin: European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions.

- Cox, Rosie (2006): *The Servant Problem. Domestic Employment in a Global Economy*. London: I.B. Tauris.
- Daly, Mary, Rake, Katherine (2003): *Gender and the Welfare State: Care, Work and Welfare in Europe and USA*. Cambridge: Polity Press.
- Esping-Andersen, Gøsta (1990): *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Cambridge: Polity Press.
- Hrženjak, Majda (2007): *Nevidno delo*. Ljubljana: Mirovni inštitut.
- Lister, Ruth, Williams, Fiona, Anttonen, Anneli, Bussemaker, Jet, Gerhard, Ute, Heinen, Jacqueline, Johansson, Stina, Leira, Arnlaug, Siim, Birte, Tobio, Constanza, Gavanas, Anna (2007): *Gendering Citizenship in Western Europe: New Challenges for Citizenship Research in a Cross-National Context*. Bristol: The Policy Press.
- Lyon, Dawn, Glucksmann, Miriam (2008): Comparative Configurations of Care Work across Europe. *Sociology* 42; 101: 102–118.
- McCall, Leslie (2001): *Complex Inequality. Gender, Class and Race in the New Economy*. New York, London: Routledge.
- Ministrstvo za zdravje (2007): *Predlog zakona o dolgotrajni oskrbi in zavarovanju za dolgotrajno oskrbo*. Dostopno preko <http://www.mz.gov.si>, 7. 3. 2007.
- Pajnik, Mojca, Bajt, Veronika, Herič, Sanja (2009): *Analysis of Data on (Un)employment of »Third Country Nationals« and of Industry and Service Sector Where They Work – The Case of Slovenia*. Dostopno preko http://prints.mirovni-institut.si/images/pdf/working_papers/swp1_slovenia.pdf, 18. 8. 2009.
- Parreñas Salazar, Rachel (2001): *Servants of Globalization. Women, Migration, and Domestic Work*. Stanford: Stanford University Press.
- Pascall, Gillian (2004): *Social Policy: A New Feminist Analysis*. London, New York: Routledge.
- Pascal, Gillian, Kwak, Andrea (2005): *Gender Regimes in Transition in Central and Eastern Europe*. Bristol: Policy Press.
- Sevenhuijsen, Selma, Švab, Alenka (ur) (2003): *Labyrinths of Care. The Relevance of the Ethic of Care Perspective for Social Policy*. Ljubljana: Mirovni inštitut.
- Smolej, Simona, Jakob, Polonca, Nagode, Mateja, Žiberna, Vid (2008): *Analiza izvajanja pomoči na domu. Končno poročilo*. Ljubljana: IRSSV.
- Šadl, Zdenka (2007): »Delo na tujem domu. Specifične ranljivosti zaposlovanja v zasebnih gospodinjstvih«. V Sedmak, Mateja, Medarič, Zorana (ur.), *Med javnim in zasebnim. Ženske na trgu dela*, 265–287. Koper: Založba Annales.
- Ungerson, Clare, Yeandle, Sue (ur.) (2007): *Cash for Care in Developed Welfare States*. Hampshire: Palgrave Macmillan.
- Williams, Fiona (2001): In and Beyond New Labour: Towards a New Political Ethics of Care. *Critical Social Policy*, 21: 467–493.
- Williams, Fiona (2008): *Theorizing Migration and Home-based Care in European Welfare State*. Predstavitev na konferenci »Transnational Domestic Workers and the National Welfare State«. Amsterdam, 4.–6. 12. 2008.
- www.stat.si, 30. 6. 2007.